

Kayhan ORBAY

VAKIFLARIN BAZI ARŞİV KAYNAKLARI

(vakfiyeler, şeriyye sicilleri, mühimmeler, tahrîr defterleri ve vakıf muhasebe defterleri

Vakıf sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve sosyal düzeninde ve kültürel tarihinde önemli bir yer işgal etmekteydi¹. Binlerce vakıf kurumuna uzun süreli, kesintisiz ve güvenli gelir akışı sağlaması amacıyla bağ ve bahçeden köylere kadar değişik büyüklüklerde tarımsal araziler bırakılmıştı. Vakıflar sahip oldukları bu tarımsal gelir kaynakları ile kırsal ekonominin ayrılmaz bir parçasıydı. Aynı zamanda kentlerde çok sayıda ve çeşitli iktisadi ve ticari mal varlıkları bulunuyordu ve vakıflar kent ekonomisinde de ağırlıklı bir yere sahiplerdi. Kırsal alanda geniş tarımsal araziler ve değirmenlerden, kentsel alanda dükkanlar, hanlar, hamamlar ve çeşitli işletmelerden elde edilen büyük miktardaki gelirleri ile vakıflar, Osmanlı ekonomisinde önemli iktisadi ajanlardı. Sahip oldukları tarımsal alanlar, imalat kapasiteleri ve ticari işletmelerinin yanı sıra, ekonomide büyük bir satınalma gücü yaratarak da iktisadi hayatta etkin bir rol alıyorlardı². Hayır işleri, kamusal ve dini hizmetler yerine getirerek sosyal ve kültürel sahada varlık gösterirken, bu hizmetlerin yürütülmesi ile, vakıfların ekonomide yeniden dağıtımçı fonksiyon gören bir kurum olarak da ortaya çıktıkları söylenebilir³. Değişik kadrolar altında çok sayıda çalışan istihdam ediyorlardı ve gelirlerini satınalmalar, maaş ödemeleri, gelir fazlalarından çeşitli kesimlere aylık ödemeleri ve imaretlerden yemek ve ekmek dağıtımı yolu ile ekonomiye yeniden dağıtıyorlardı. Vakıflar iktisadi ve sosyal yaşamdaki önemleri neticesinde gerek İslam tarihi gerekse Osmanlı iktisadi ve sosyal tarihi açısından merkezi önemde bir araştırma konusu oluşturuyorlar. Geniş tarımsal arazileri ve diğer mülklerine ilaveten İmparatorluğun altyapısına yaptıkları yatırımları, sulama kanalları ve kemerleri yapım ve idamesi, köprüler gibi inşa ve imar işleri, hanlar, hamamlar ve

¹ Vakıfların iktisadi, sosyal ve kültürel yaşamdaki rollerini ortaya koyan bazı çalışmalar için bkz., Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, 1-35; Feridun Akozan, "Türk Külliyyeleri", *Vakıflar Dergisi*, 8, 1969, 303 - 309; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri", *Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde, eds. Osman Okyar and Halil

İnalçık, Ankara, Meteksan, 1980, 157-161; idem, "Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyyeleri", *Türk Kültürü*, 219, 1981, 262-271; idem, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, 14, 1982, 1-27; idem, "Müesseses-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumuna ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, 15, 1982, 23-53; Gabriel Baer, "Woman and Waqf: An Analysis of the Istanbul Tahrir of 1546", *Asian and African Studies*, 17, 1983, 9-27; Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*, New York, Columbia University Press, 1989; Süleyman Hatipoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Külliyyeler", X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler içinde, cilt IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1641-1650; Halil İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London, Phoenix, 1995, ss. 140-150; Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38, 3, 1995, ss. 337-346; Oded Peri, "Waqf and Ottoman Welfare Policy", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35, 1992, 171-185; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas, Dilek Matbaası, Ekim 1998; Amy Singer, *Constructing Ottoman Beneficence, An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, State University of New York Press, 2002.

² Vakıfların iktisadi hayattaki ağırlığı konusunda bkz., Ömer Lütfi Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 1/2, 1964, ss. 236-237; Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, 18, 1984, 5-41; Miriam Hoexter, "Adaptation to Changing Circumstances: Perpetual Leases and Exchange Transactions in Waqf Property in Ottoman Algiers", *Islamic Law and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem, The Hebrew University, 1988, ss. 139f, 149-185. Vakıfların sermaye oluşumundaki rolleri için bkz., Halil İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, XXIX-1, 1969, ss. 132-135.

Vakıflar hayır işleri ve hizmetleri için gerekli tesislerin yapımı ve işletilmesi yoluyla, ayrıca bunların işletilmesinde çok sayıda personel ve işçi istihdam ederek vâkıfın gelirlerini ve daha sonra da vâkıfın gelirlerini çalışanlara, vakıf hizmetlerinden yararlananlara ve yoksullara transfer etmektedir. Bu biçimde vakıflar ekonomide yeniden dağıtımçı bir fonksiyon üstlenmektedir. Bkz., Halil İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, eds. Halil İnalçık with Donald Quataert, New York, Cambridge University Press, 1994, s. 47. Ancak selâfın ve vüzerâ vakıflarında, vakfedilen mülkler içinde vâkıfa temlik edilen devlet arazileri önemli bir yer tuttuğundan yeniden dağıtım zincirinin ilk halkasını devlet oluşturuyordu denilebilir, Barkan, "Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", ss. 236f.

imalathaneler gibi üretim ve hizmet faaliyet ve girişimleri, onları, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve kurumsal tarihinde temel araştırma konularından biri yapmaktadır⁴.

Bu yazının amacı çok çeşitli alanlarda araştırma konusu olan vakıfların bir kısım arşiv kaynaklarına ve bu kaynaklara dayalı bazı çalışmalar ile sonuçlarına değinmektedir. Bu yazıda ele alınacak olan arşiv kaynakları vakfiyeler, *tahrîr* defterleri, sicil ve *mühimme* defterleri, vakıf muhasebe ve *müfredât* defterleridir. Bu kaynaklar içerisinde, doğrudan vakıflarla ilgili temel, kapsamlı ve ayrıntılı bilgiler içeren kaynaklar olmalarına karşın görece daha az bilinmeleri ve kullanılmalrı dolayısıyla vakıf muhasebe defterlerine özellikle önem verilecektir. Vakıfların bunların dışında da arşiv kaynakları bulunmaktadır. Bunlar içerisinde fermanları, fetvaları, ahkam defterlerini, merkezi ofislerin tuttuğu muhasebe defterlerini, seyahatnameleri ve fıkıh eserlerini sayabiliriz. Bu çalışma, vakıflarla ilgili bir literatür taraması olmamasının yanı sıra, yazının kendi sınırlı amacı içinde bile, içerilmesi gerekmesine rağmen dışarda bıraktığı bazı çalışmalar vardır ki iki önemli çalışma, okuyucuya bu bakımdan tamamlayıcı olarak yardımcı olacaktır. Crecelius ve Hoexter'in bu çalışmaları vakıflarla ilgili çalışmaları dönemsel ve tematik olarak ele alarak özetlemekte ve değerlendirmektedir⁵. Özellikle yakın zamanlardaki çalışmalar için bu iki yazı değerli birer katkıdır. Daha erken dönemler için Heffening ve Yedi yıldız'ın iyi bilinen vakıf maddeleri, yanı sıra Köprülü'nün bazı çalışmaları son derece yararlı başvurulardır⁶.

Vakıflar ile ilgili başlıca bilgiler genellikle vakfiyeler, şeriye sicilleri, *mühimmeler*, ahkam ve şikayet defterleri, *tahrîr* defterleri ve vakıf muhasebe defterleri ile *müfredât* defterlerinde bulunmaktadır. Vakıflarla ilgili değineceğim ilk arşiv kaynakları olarak vakfiyelere geçmeden önce, çok kısa ve genel olarak, vakıf çalışmalarının ilerleyişindeki bir genel görünümüne değinmek istiyorum. Öyle görünüyor ki, çalışmaların ilerleyişi içinde elde edilebilen ve değerlendirilen kaynaklar, vakıflarla ilgili

araştırma konularını belirlemiş ve bu alanda çalışmaları yönlendirici soruların ortaya koyulmasına olanak vermiştir.

Önceki dönemleri bir kenara bırakarak vakıf çalışmalarında ondokuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyılın ilk dönemlerine kısaca bakarsak, bu dönemlerde vakıflar ile ilgili çalışmaların daha çok onların hukuki terimlerle tanımlanmasına ve İslam hukuku içine yerleştirilmesine yönelik olduğunu görüyoruz⁷. Bu çalışmalarda fıkıh

⁴ Vakıflar iktisadi, mali ve sosyal tarih için olduğu kadar yerleşim ve şehirleşme tarihi bakımından da ilgi çekici bir araştırma konusudurlar. Yanısıra vakıflar tarihsel topografi, idari ve kurumsal tarih ve din tarihi alanındaki çalışmalar açısından da önemli kurumlardır. Aynı zamanda idari, mali ve inzibati açıdan kendine özgü kurumlar olarak, kurumsal tarih çalışmalarında kendi başlarına bir araştırma konusu oluşturlar. Barkan'ın vakıfların iskan ve kolonizasyon bakımından rollerini ortaya koyan çalışmaları için bkz., Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, 279-304; idem, "Vakıfların Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, 354-365; Vakıfların şehirleşmedeki rollerini ele alan çalışmalar için bkz., Ö. L. Barkan, "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63; Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirçiliği", *Vakıflar Dergisi*, ayrı basım, IX, 1971, 13-37; André Raymond, "The Ottoman Conquest and the Development of the Great Arab Towns", in *Arab Cities in the Ottoman Period*, Cairo, Syria and the Maghreb, Variorum, 2002; idem, "Architecture and Urban Development: Cairo During the Ottoman Period, 1517-1798", in *Arab Cities in the Ottoman Period*, Cairo, Syria and the Maghreb, Variorum, 2002.

⁵ Daniel Crecelius, "Introduction", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38,3, 1995, 247-61; Miriam Hoexter, "Waqf Studies in the Twentieth Century: The State of the Art", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 41,4, 1998, 474-95. Ayrıca Ivanova'nın yazdığı bölüm vakıflarla ilgili ve vakıf çalışmalarına da değinen kapsamlı bir yazıdır, Svetlana Ivanova, "Introduction", *Inventory* içinde, E. Radushev, S. Ivanova, R. Kovachev, Sofia, 2003.

⁶ Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", *Vakıflar Dergisi*, 1, 1938, 1-6; idem, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti"; Bahaeddin Yedi yıldız, "vakıf", *İslam Ansiklopedisi*, vol. 13, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1986, 153-172; W. Heffening, "waqf", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913-1936*, vol. VIII, Leiden, E. J. Brill, 1987, 1096-1103.

⁷ Önceki dönemler için bkz. Heffening, "waqf"; Yedi yıldız, "vakıf"; Köprülü, "Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti"; idem, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti".

ilmine göre vakıfların kurulması şartları, vakfın konusu, vakıf türleri, idare ve denetimi ve vakıfla ilgili hukuki düzenlemelerin farklı mezheblere göre aldığı şekiller gibi konular ele alınmıştır. Bu çalışmaların dayandıkları kaynaklar başlıca İslam hukukçularının eserleri olmak üzere, tarih eserleri, hadisler ve Kuran metinleri ve aynı zamanda kitabeler, vakfiyeler ve fermanlardır. Vakıf kurumlarının kökeninin araştırılması da bu dönem çalışmalarının bir konusudur. Bu dönem çalışmalarını, tartışılan konuları ve ulaşılan sonuçlar ile yararlanan vakıf kaynaklarını, bunları değerlendiren dört eserde izlemek mümkündür. Bunlardan biri Heffening'in "wakf" maddesidir. Söz konusu madde dayandığı literatürü yansıtır biçimde vakıfların hukuki tanımı ve kökenleri ile ilgili araştırmaları özetleyerek ortaya koymaktadır⁵. Diğer iki önemli çalışmadan biri Schacht'ın "Köprülü Armağanı"nda yayınlanan makalesidir ki bu makale vakıf çalışmalarının erken dönemlerinde, vakfın kökeni ve hukuki temelleri ile ilgili çalışmalara iyi bir örnektir, aynı zamanda da dayanılan kaynakları göstermektedir. Köprülü'nün 1938 yılında Vakıflar Dergisi'nde yayınlanan makalesi özellikle önemlidir⁶. Bu makalesinde Köprülü önemli bir tespit yapmaktadır. Köprülü, Türkiye'de vakıflar üzerine çalışmaların yetersizliğinden bahsettikten sonra şöyle devam etmektedir ki buraya onun ifadelerinin aynen aktarmak uygun olacaktır;

"[vakıflarla ilgili] Garb tetkikleri de henüz oldukça geridir; ve dar mânasile hukukî ve doğmatik araştırmalardan ibarettir. Bunlar, ekseriyetle, İslâm müelliflerinin vazettikleri an'aneleri takibden kurtulamamışlar ve daha ziyade amelî mahiyet ve kıymette meselelerle uğraşmışlardır. Hukukî tarihe ve sosyolojiye dayanan bir ilim gibi değil, sadece bir adli teknik olarak telâkki eden müelliflerin vücude getirdikleri bu eserler, vakıf müessesesinin sadece hukukî bakımdan tekâmülünü anlatmağa bile kifayet edemezler. Demek oluyor ki, Şarkta asırlardan beri yapılmış tetkiklere ve Garpte bir asırdan beri ortaya çıkan oldukça mebzul neşriyata rağmen, henüz vakıf müessesesinin hukukî cephesi bile lâyikiyle aydınlatılmış olmaktan çok uzaktır...Vakıf müessesesi hakkında eski İslâm

hukukçularının kurmuş oldukları teorik sistemleri öğrenmekle içtimâî bir realite olan bu müessesenin hukukî mahiyetini lâyikiyle anlamış olmayız...meselenin tarihî tekâmül processus'ünü kavrayabilirsek, ... ancak o zaman bu teorik sistemlerin amelî kıymetini, hayat ile tetabuk derecesini...öğrenmiş oluruz...bunun haricinde olarak, sırf tarihî bakımdan da bu müessesenin büyük ehemmiyeti vardır...Acaba bu bakımdan vakıf müessesesi hakkında tarihî araştırmalar yapılmış mıdır? Derin bir eseffle itiraf etmek lazımdır ki ne memleketimizde, ne sair İslâm memleketlerinde, bu tarzda ciddî tetkikler yok gibidir."¹⁰

Temel olarak Köprülü'nün çalışmalarını düzeyi ile ilgili ortaya koyduğu görünüme araştırmacılar katılmakta. Vakıf çalışmalarındaki bu sığlık en büyük ölçüde elde edilebilen ve başvuru kaynaklardaki yetersizlikten kaynaklanmaktaydı. Açık ki Köprülü de kaynaklardaki zayıflığın ve yetersizliğin farkındadır ve o nedenle söz konusu çalışması esasen vakıf sisteminin kaynaklarını tanıtmayı amaçlamaktadır. Gerçekten de o zamana değin kullanılan kaynaklar ile vakıf sisteminin tarihi gelişimini, iktisadi ve sosyal ağırlığını ve fiili işleyişini etraflı bir biçimde ortaya koymak beklenemeyecektir. Hatta kurumun İslam hukukunun terimleri ile tanımlanması ve değerlendirilmesinin, onun iktisadi ve sosyal bir sivil kurum olmak yerine, İslami ve dini bir kurum olarak konumlanmasını getirdiği ileri sürülebilir. Vakıf kaynakları olarak vakfiyelere de başvurulmuş olmasına rağmen Köprülü'nün açıkladığı gerekçelerle ortaya konan çalışmalarda vakıf sistemi İslami ve dini bir kurum olarak saptanmıştı. Köprülü'nün 1942 yılında yayınlanan makalesi de vakıf çalışmalarının ele aldıkları konular ve geldikleri noktayı ortaya koyması açısından önemlidir¹¹. Ayrıca her iki makale de vakıflar konusundaki literatür bakımından da faydalıdır. Köprülü bu yazılarında vakıflarla ilgili çalışmalara değindikten sonra bu konuda şöyle devam etmektedir.

⁵ Bu dönem literatüründe çalışmaların bir diğer konusu olduğu gibi Heffening'in "wakf" maddesi de vakıflara yönelik reform girişimleri konusu da ele alınmaktadır.

⁶ Köprülü, "Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti".

⁷ Köprülü, "Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", s. 2.

¹⁰ Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti".

"Fakat bunların hiç birisi, vakıf müessesesinin – geniş ve hakıyıkî mânâsile – hukukî mahiyetini ve tarihî inkişafını anlatabilecek ilmî bir mahsûl sayılmaz. Tamamile teolojik bir mebd'e'den işe başlayan ve muayyen bir mezhebin doktrinlerinin çerçevesi içinde kalan ve asıl ana menbâ'lara kadar çıkamıyarak son asırlardaki iltikatçı müelliflerden...istifade ile iktifa eden bu kitaplarda, tenkitçi ve objektif bir zihniyete tesadüf edilmemesi gayet tabiidir...hukukî müesseseleri içtimaî bir mahsûl olarak telâkki etmek ve onların tarihî realite çerçevesi içindeki tekâmül safhalarını îzaha çalışmak, garb hukukçuları arasında bile henüz lüzumu derecesinde anlaşılmamış iken, bizim Ortaçağ zihniyetiyle yetişmiş eski hukukçularımızın, hukuk'u adli teknik'ten ibaret sanmalarını zarurî görmelidir."

Köprülü değindiğim 1938 tarihli makalesinde vakıfların kaynaklarını "vakayinameler, Münşiât mecmuaları, mali idareye aid pek mühim tahsilâtı ihtiva eden coğrafi eserler, seyahatnameler gibi edebî mahiyette yazılar..." olarak sıralamaktadır. Bunların yanı sıra, "vakıf vesikaları" terimi ile adlandırdığı ve arşivlerde vakıflarla ilgili belgeleri işaret ettiği kaynakları özellikle vurgulamaktadır. Bunlar içerisinde vakıflarla ilgili yazılan emir, talimat ve tahrîr kayıtları ve aynı zamanda "epigrafik vesikalar" olarak kitabeleri saymaktadır. Ancak bunlar içerisinde özellikle vakfiyeler, vakıfların tarihi kaynakları olarak öne çıkarılmaktadır. Bu yazıda da ilk olarak vakfiyeler ve bunlara dayalı çalışmalar ele alınacaktır.

Vakfiyeler

Vakfiyeler geniş bir yelpazede vakıflarla ilgili önemli ve detaylı bilgiler içeren, vakıf sisteminin, aynı zamanda da bireysel vakıfların en temel arşiv kaynaklarından birisidir¹². Vakfiyeler vakıfların kuruluşlarının hukuki belgeleriydi, onaylanması ile vakfa hukuki statüsünü kazandırır. Vakfın kurucusunun beyan ettiği

biçimiyle vakfın amacı, vakfa tahsis edilen gelir kaynaklarının dökümü, vakıfları oluşturan binalar, gelirlerin nerelere harcanacağı ve bunlarla ilgili şartlar, hangi kadrolar altında kaç kişinin istihdam edileceği ve çalışanların maaşları, vakfın idaresi ve denetimi ve benzeri konular vakfiyelerde vakıf tarafından detaylı bir biçimde düzenlenmişti. Bu nedenle, değişik vakıfların vakfiyelerinin birlikte incelenmesi Osmanlı iktisadi ve sosyal yaşamında vakıfların rolünü ortaya çıkarmakta kullanılabilmektedir¹³.

Vakfın idaresi ile ilgili kurallar bu belgelerde tespit edilmiştir. Vakfiyelerde içerilmiş olan hükümler vakfın fiili idari ve mali işleyişi ve kararları bakımından bağlayıcı nitelikteydi. Vakfiyedeki yönergeleri gözardı eden, bağımsız idari ve mali işlemler yapmak ve bütçeler hazırlamak, gelir ve harcama kalemlerini tespit etmek mümkün değildi. Bu gibi işlemler yürütüldüğünde, vakıf çalışanları, yerel kadı ve görevliler, işlemlerden ve düzenlemelerden etkilenen taraflar durumun araştırılması, geri alınması ve zararlarının tazmini gerekçeleri ile mahkemeye gidebilir veya merkeze şikayet iletebilirdi. Diğer taraftan, vakfiyelerdeki bağlayıcı ve zorlayıcı hükümlerin vakıf idaresi ve yargının onayı ve de vakfın yararı gözetilerek değiştirildiği de oluyordu¹⁴.

Bu önemli arşiv kaynakları bir taraftan vakfın kuruluşunda vakfedilen mülkleri ve gelir kaynaklarını, diğer taraftan harcama kalemlerini içerdiklerinden belirli bir vakfın iktisadi yönünü ve kurumsal tarihini çalışmakta ana kaynaklardan birisini ve böyle bir çalışmanın başlangıç

¹² Köprülü, "Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti".

¹³ Vakıfların iktisadi, sosyal ve kültürel yönlerinin incelenmesinde bir vakfiyeler koleksiyonunu kullanan çalışmalar için bkz., Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü"; idem, "XVIII Asır Türk Toplumuna ve Vakıf Müessesesine"; idem, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu"; Ruth Roded, "Quantitative Analysis of Waqf Endowment Deeds: A Pilot Project", *Osmanlı Araştırmaları*, 9, 1989, 51-76.

¹⁴ Hoexter, "Adaptation to Changing Circumstances". Buna iyi bir örnek "istibdal" uygulamasıdır.

noktasını oluşturmuyorlar¹⁵. Vakfiyeler ve vakfiye koleksiyonları kullanılarak vakıfların gelir kaynakları ortaya çıkarılmıştır¹⁶. Koleksiyonlar bu gelir kaynaklarının büyüklüğü ve çeşitliliğini, toplu miktarlar elde ederek görmemizi ve böylece vakıfların iktisadi hayattaki ağırlıklarını değerlendirmemizi sağladı. Bu gelir kaynakları arasında çiftlikler, köy ve mezralar, bağ ve bahçeler gibi çeşitli tarımsal gelir kaynakları, hane ve odalar, dükkanlar, mahzen ve anbarlar, han ve hamamlar, değirmenler, işletme ve imalathaneler örneğin boyahane, kiremithane, bozahane, sabunhane, baruthane, maden ocakları ve bunların yanı sıra nakit para bulunmaktaydı¹⁷. Ancak vakfiyelere dayanarak vakıf gelirlerinin toplam miktarını hesaplamaya girişmek belgeleri zorlayarak hatalı sonuçlar verebilecektir.¹⁸

Vakfiyede idareye bırakılan yetki kullanımları, idari ve mali kararların vakfın işlediği onyıllar içinde nasıl kullanıldığını ve ne sonuçlar ortaya çıkardığını incelemek, vakfa merkezi organların müdahaleleri ve sonuçlarını vakfiyelerde görmek olanaklı değildir. Vakfın gelişim tarihi içinde, gelir kaynaklarının gösterdiği değişim, artış ve azalışlar, zaman içinde eklenen veya kaybolan gelir kaynakları, mali darlıklar, kadro artırımları ve maaş ayarlamaları, hizmetlerin ne ölçüde görülebildiği ve benzerleri gibi bir vakfın fiili işleyişi ile ilgili temel sorun ve görünümlere de vakfiyelerle yanıt aranmaz.

Gelir kaynaklarını verdikleri gibi vakfiyeler bir çok masraf kalemlerini de gösterebiliyordu. Ancak masraflar konusunda özellikle de büyük vakıfların masraf kalemleri konusunda vakfiyelerin tam olarak kapsayıcı olamadıkları görülüyor. Yine de vakfiyeler en önemli giderlerden ikisini, 'imâret mutfuğu ile ilgili harcama kalemlerini sayıyor ve maaşların miktarını belirliyordu. Vakıf çalışanları, bunların görevleri ve maaşları ki bu genellikle vakıfların en büyük harcamasıdır, ve vakıfta yerine getirilecek hizmetler vakfiyelerde belirlenmiştir. Vakıfların bir diğer büyük harcama kalemi olan 'imâret mutfuğu harcamaları da ayrıntılı olarak bu belgelerde kaydedilmiştir. 'imâret mutfuğu için satın alınacak yiyecek maddeleri ve bunların çalışanlara ve diğer kesimlere dağıtımını ile ilgili düzenlemeler ve vakıf binalarının idamesi ve tamiri ile vakıf hizmetlerinin yürütülmesi için gerekli mal ve

eşyanın alımı, yenilenmesi ile ilgili ayrıntılı düzenlemeler de bu belgelerde yer alır. Vakfiyelere dayanarak vakıflarda hangi istihdam kadrolarının bulunduğunu ve aynı zamanda çalışanların görevlerini, sorumluluk alanlarını ve kendilerinde aranılan özellikleri ortaya koymak mümkündür. Ayrıca, vakıf çalışanlarının vakfın kuruluşu sırasında belirlenen maaşları bu belgelerden tespit edilebilmektedir¹⁹. Kadrolar ve maaşlarla ilgili detaylı düzenlemeler örneğin aynı ve maddi olarak ödenen maaşlar, kadro ve maaşlarda ileriye dönük değişim ve düzenlemelerin kimin yetkisine verileceği gibi konular vakfiyelerde bulunuyor. Böylece her bir çalışanın tek tek maaşları listelenebiliyor²⁰. Çeşitli düzenlemeler örneğin bazı küçük memurların müteveli tarafından atanabildiği ve onun emri ile görevden alınabileceği, imam ve müezzin gibi hizmetlilerin azillerinin ise ancak kadı hükmü ile olacağı vakfiyelerde yer aldığından, vakfiyeler bizi istihdam ve ilgili konuların nasıl ele alındığı yönünde bilgilendiriyor²¹. Ancak artan kadrolar ve maaş miktarları ile ilgili bilgilerin vakfiyelerde bulunması söz konusu değil.

¹⁵ Vakfiyelerine dayanılarak belirli vakıfların ele alındığı bazı çalışmalar için bkz., İbrahim Hakkı Konyalı, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, 8, 1969, 47-56; Leonor Fernandes, "Three Sufi Foundations in a 15th Century Waqfiyye", *Annales Islamologiques*, 17, 1981, 141-156; Michiel Kiel, "The Vakıfname of Rakkas Sinan Beg in Karbonat (Karın-abad) and the Ottoman Colonization of Bulgarian Thrace", *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans* içinde, Variorum, XII, 1990; Fatih Müderrisoğlu, "Edirne II. Bayezid Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 22, 1991, 151-177; Bahaeddin Yediyıldız, "Hızır Paşa Oğlu Mehmed Paşa Vakfının Mahiyeti", in *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, cilt IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1625-1633; İsmet Kayaoğlu, "Candaroğlu İsmail Bey Vakfiyesi", *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, vol. III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1041-1047.

¹⁶ Berki, "Zağanus Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri"; Konyalı, "Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi"; İsmet Kayaoğlu, "Candaroğlu İsmail Bey Vakfiyesi", *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, vol. III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1041-1047; Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu"; idem, "Hızır Paşa Oğlu Mehmed Paşa".

¹⁷ Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu".

¹⁸ Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", ss. 25-26.

¹⁹ Konyalı, "Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi"; Yediyıldız, "Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü"; Kayaoğlu, "Candaroğlu İsmail Bey Vakfiyesi".

²⁰ Kayaoğlu, "Candaroğlu İsmail Bey Vakfiyesi".

²¹ Konyalı, "Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi", s. 50.

Gider kalemleri vakfiyede belirlense de, buradan harcamaların toplam miktarına ulaşmak, zaman içinde değişimini görmek olanaklı değildir. Gerçekte, vakfiyelerde tüm gider kalemleri sayılmadığı ve bunlara ayrılan gelir miktarı belirtilmediği gibi değişen veya ortadan kalkan masraf kalemleri ile öngörülemeyen masraflar ve giderler ve hatta gelirler ortaya çıkabilmektedir. Diğer taraftan vakfiyeler belirli bir vakfın iktisadi durumu ve tarihsel gelişiminin incelenmesi için bir başlangıç noktası oluşturmakta ve bu bakımdan ilk verileri sağlamaktalar.

Vakıf çalışmaları içerisinde bazı vakfiyeler özetlenerek, tamamen ve değerlendirmeler ile bazıları ise sadece değerlendirmeleri içererek yayımlandı²². Vakfiyeler ile vakıf kurucularının kim olduğu ve hangi amaçlarla bir vakıf tesis ettikleri araştırıldı²³. Vakıf kurucularının sosyal ve dini bağları, statüleri gibi konular ortaya koyuldu. Vakfiyelere dayanan çalışmalar ile vakıfların denetim ve yönetimle ilgili düzenlemeleri çıkarıldı²⁴. Böylece vakıf kurucularının vakfın idaresi ve denetimi konusunda yetkilendirdikleri kimseler ve kurumlar, bunların kurucu ailesinden olup olmadıkları, kadıların veya merkezi ofislerin görevlendirilmesi, bu görev karşılığı ayrılan ödenek ve idarecilerin yetki sınırları ve benzeri konular ortaya konuldu.

Vakıfların imar ve inşaa işlerine katkıları vakfiyeler ile belgelendi. Vakıf tesislerini oluşturan kurumlar ve binalar vakfiyelerde listeleniyordu. Vakfiyeler ile vakıflar tarafından yerine getirilmesi amaçlanan hizmetlerin dökümü yapılabildi²⁵. Vakıflar tarafından kurulan ve bakımları yapılarak işletilen hayır, bayındırlık ve ulaşım hizmetlerine ait yapılar listelenerek vakıfların bu alanlarda hizmetlerin görülmesi, altyapı ve kentsel gelişime katkıları gösterildi²⁶. Vakıfları ve özellikle büyük külliyesi oluşturan bimarhane veya darüşşifalar, mektep ve medreseler, cami, kervansaray, kütüphane, çeşme ve köprüler vakıfların üstlendikleri hizmetleri, toplumsal yaşama yaptıkları katkıyı gösteriyordu.²⁷ Özellikle vakfiyeler koleksiyonu ile yürütülen çalışmalar belirli bir dönem içerisinde vakıf kurumlarının ikti-

sadi ve sosyal yaşamdaki ağırlıkları konusunda bilgiler sağlıyordu.²⁸ Belirli bir yerleşimdeki vakıfların vakfiyeleri toplu olarak ele alınarak da incelendi ya da daha geniş bölgeler için bu çalışmalar tamamlandı.²⁹ Yine vakfiyelere dayanılarak belirli kimselerin vakıf kurdukları bölgede etkinlikleri ele alındı.³⁰

²² Pek çok örnek arasında Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, 1, 1938, 103-129; Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, no. 508, İstanbul, 1952; Ali Himmet Berki, "İslamda Vakıf, Zağanus Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, 4, 1958, 19-37; Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1962; İbrahim Hakkı Konyalı, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, 8, 1969, 47-56; Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihli*, İstanbul, 1970; Klaus Schwarz ve H. Kurio, *Die Stiftungen des osmanischen Grosswesirs Koşa Sinân Pascha (gest. 1596) in Uzunğaova / Bulgarien*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1983; Bahaeddin Yediyıldız, "Hızır Paşa Oğlu Mehmed Paşa Vakfının Mahiyeti", *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, vol. IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1625-1633.

²³ Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Toplumuna ve Vakıf Müessesesi"; Gabriel Baer, "The Waqf as a Prop for the Social System (Sixteenth-Twentieth Centuries)", *Islamic Law and Society*, 4, 3, 1997, 264-297.

²⁴ Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII, 1981-82, 171-190; idem, "Hızır Paşa Oğlu Mehmed Paşa".

²⁵ Yediyıldız, "Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü".

²⁶ Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Toplumuna ve Vakıf Müessesesi"; idem, "Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü".

²⁷ Akozan, "Türk Külliyesi"; Konyalı, "Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi".

²⁸ Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du vakf au XVIIIe siècle en Turquie - étude socio-historique*, Ankara, Société d'Histoire Turque, 1985; Roded Ruth, "Quantitative Analysis of Waqf Endowment Deeds: A Pilot Project", *Osmanlı Araştırmaları*, 9, 1989, 51-76.

²⁹ Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*; Nazif Öztürk, "Vakıflar Arşiv Kayıtlarına Göre Niksar Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, 22, 1991, 45-62.

³⁰ Jane Hathaway, "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of 'Abbās Agha", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 37, 1994, 293-317.

Vakfiyelerde belirtilen şartlar dikkate alınarak vakıfların miras hukukunu delmek için kullanılmaları öne sürüldü.³¹ Vakfiyelerde vakıflarla ilgili çok çeşitli ve özgün düzenlemeleri görmek mümkündür. Örneğin, 3. Osman ve Veziriazam Halil Hamid Paşa vakfettikleri nakit paraların işletilmesi görevini sarraflara bırakmıştı ve bu kişiler görevleri karşılığında vakıf gelirleri üzerinden bir ücret almaktaydı.³² Tam tarihi belli olmamakla birlikte muhtemelen sonradan yapılan değişiklikleri içeren ve Fatih vakfına ait bir vakfiye sureti Ünver tarafından çalışılmıştır.³³ Ünver bu vakfiyede özellikle imaretle ilgili çok detaylı düzenlemeler sayesinde kadroları, çalışan maaşlarını, imaret mutfağından pişirilen yemeklerin muhtevasını ve yemek dağıtımını ile ilgili kuralları ortaya koyabilmişti. Ayrıca bu detaylı bilgilere dayanarak imaretden yemek yiyenleri içeren bir liste hazırlamıştı. Ancak kendisi de bu listede yer alanların ve bunların dışında kalan misafirler ve yoksulların fiilen sayısının ne kadar olduğunu ortaya koyan belgelerin henüz olmadığını belirtiyordu. Vakfiyelerde yemeklerin muhtevası hakkındaki bilgiler sayesinde mutfak kültürü hakkında bilgi edinmek mümkün oldu. Vakfiyeler ile vakıfların yerleşim politikası, islamlaştırma ve kentleşme bakımından önemleri çalışıldı.³⁴

Kısaca, vakfiyeler ile vakıf kurumlarının iktisadi önemi ve hizmet hacmi ortaya koyuldu. Böylece onların kamu hizmetleri, beledi hizmetler, eğitim, dini ve sağlık hizmetleri yerine getiren iktisadi ve sosyal kurumlar olarak görülmesi mümkün oldu. 1984 yılında "vakıf incelemelerinde metod araştırmaları" adlı tebliğinde Yediyıldız, vakıflarla ilgili çalışmalardan bahsederek şöyle yazmaktaydı.

"...değişik zaman ve mekanlara veya bazı şahıslara ait vakıfların idarî, sosyal ve ekonomik yönlerini inceleyen çalışmalar da yapılmıştır. Ancak, kesin bir ifadeyle söyleyebiliriz ki, bu çalışmalardan hiçbiri, vakfın, Türk kültür sistemi içindeki, Türk ekonomik ve sosyal yapısının bütünlüğü içindeki yeri, rolü ve ehemmiyetini ölçüye dayalı bir biçimde ortaya koyacak kemmiyet ve keyfiyette değildir...vakıf araştırmalarındaki bu eksiklik, iki sebepten kaynaklanmaktadır...ikincisi ise, vakıf araştırmacıları tarafından, bu müesseseyi

Türk kültür sistemi ve sosyo-ekonomik yapısı içindeki yetrine oturarak, rolünü ve ehemmiyetini tesbit edecek araştırma metodları ortaya koymamış; hattâ böyle bir metod arayışı içine girmemiş olmalarıdır."

Bundan sonra Yediyıldız arşivlerdeki onbinlerce vakfiye, muhasebe defterleri, sicil kayıtları ve tahrîr defterlerini vakıf kaynakları olarak vurguluyor ve vakfiyeleri söz konusu ederek vakfiyeler koleksiyonlarının incelenmesini öneriyordu.

Tahrîr Defterleri

Tahrîr defterleri vakıflarla ilgili tarihsel bilgilerin içerildiği diğer önemli arşiv kaynaklarıdır. Vakıf köyleri ve diğer vakıf varlıkları ile ilgili bilgiler evkâf defterlerinde bulunduğu gibi *mufassal* defterlerde de içerilmiştir. Vakıfların iktisadi gelişimleri bu defterlerde kaydedilmiş olan vakıf köyleri ve diğer vakıf varlıklarından gelirlerle ilgili kayıtlar izlenerek incelenebilir.³⁵ Vakıfların gelir kaynaklarında zaman içinde ortaya çıkan değişiklikleri, kaybedilen veya ilave olunan gelir kaynaklarını belirli bir ölçüde bu defterlerden izlemek de mümkündür. Aynı zamanda bazı evkâf defterleri ilave kayıtları örneğin vakıf çalışanlarının sayıları ve maaşları ile ilgili detaylı bilgileri de içerebilmektedir.³⁶

³¹ Neşet Çağatay, "İslamda Vakıf Kurumunun Miras Hukukuna Etkisi," *Vakıflar Dergisi*, 11, 1977, 1-6; Ömer Lütfi Barkan, "Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıfları", *Türkiye'de Toprak Meselesi; Toplu Eserler I* içinde, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, 209-230.

³² Yediyıldız, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", s. 179.

³³ Süheyl Ünver, "Fatih külliyesine aid diğer mühim bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, 1, 1938, 39-45.

³⁴ Kunt 1979, Layish 1987, Mutafchieva 1979, O'Fahey 1997, Schwarz and Kuria 1983 pp. 3-8.

³⁵ Vakfiyelerin yanısıra tahrîr defterlerinden de yararlanan bazı çalışmalar için bkz., Yılmaz Kurt, "Ramazanoğulları'nın Vakıfları", *X. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler içinde, cilt III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1013-1034; Yediyıldız, "Mehmed Paşa Vakfının Mahiyeti". tahrîr defterlerinden büyük ölçüde yararlanan ve vakfın iktisadi gelişimini izleyen bir diğer çalışma için bkz, Suraiya Faroqhi, "The Tekke of Hacı Bektaş: Social Positions and Economic Activities", *International Journal of Middle East Studies*, 7, 1976, 183-208.

³⁶ Bkz., Kurt, "Ramazanoğulları'nın Vakıfları".

Örneğin bu defterlere dayanarak Ramazanoğulları'nın vakıfları çalışılmış, vakif çalışanlarının listesi ve maaşları çıkarılmıştır.³⁷ Defterler yeterli sıklıkla bulunmasa bile kadrolar ve maaşlarda değişimi görmeye olanak vermektedir. Defterlerde giderlerin kayıtları da bulunmaktadır. Gerek köylerden gelirler gerekse fırın, kapan, hamam ve çeşitli işletme ve dükkan gelirleri kayıtlıdır. Bu defterlerin vakfiyeler ve muhasebe defterleri ile birlikte kullanımı daha ayrıntılı çalışmalara olanak vermektedir.³⁸ Ancak yine de belirli bir vakfın tarihsel ve iktisadi gelişimini ortaya çıkarmak açısından vakfiye ve *tahrîr* defterleri eğer bir muhasebe defterleri serisi ile desteklenmez ise yetersiz kalmaktadır.

Tahrîrler, vakıfların fiili işleyişleri süresince ortaya çıkan bazı gelişmeler konusunda dikkate değer bilgiler iletmektedir. Örneğin Barkan, vakfiye bilgileri ile *tahrîr* defterlerindeki bilgileri karşılaştırarak önemli bir noktaya dikkat çekiyordu. Karamanoğlu İbrahim Bey vakfiyesine göre bütün köylerin "tevâbi-i ve levâhikiyle" bütün olarak vakfedildiği yazılı olduğu halde sonradan düzenlenen *tahrîr* defterlerinde bir çok köylerin yalnız malikanesinin vakif kaydedildiği görülüyordu.³⁹ Barkan bunu Osmanlı'da vakıflar üzerinde ne şekilde oynanmış olduğunu göstermesi açısından önemli görüyordu. Defterlerdeki ayrıntılı kayıtlar devletin vakif köylere ve vergilere müdahalesini ortaya koyabiliyordu.⁴⁰ Defterlerdeki bir kayıt Sivas'ta bir darüşşifanın emri-şerif ile medreseye dönüştürülmesini, bir diğer kayıt ise bir karyenin malikanesi Konya'da darüşşifaya vakif iken, darüşşifanın harap olması üzerine timara verildiğini gösteriyordu.⁴¹ Bunlara benzer kayıtlar vakıfların uzun tarihleri boyunca geçirdikleri değişimleri gösteren çok değerli bilgiler içermektedir. *Tahrîr* defterlerindeki kayıtlar bize vakfa gelir olarak bırakılan mülklerin öncesi konusunda bilgi verebiliyordu. Örneğin bazı vakıflara bırakılan arazilerin ilk olarak satın alınması, mülk olarak babadan oğula geçmesi ve sonunda evladlık olarak vakfedilmesi defter kayıtlarında izlenebiliyordu.⁴²

Sicil, Mühimme ve Ahkâm Defterleri

Vakıfların fiili işleyişle ilgili bilgi veren diğer kaynaklar ise vakıfların idaresi ve işleyişi ile ilgili çok çeşitli kayıtların yer aldığı *şer'iyye sicil*-leridir.⁴³ Vakıflar çeşitli dava ve anlaşmazlıklar, vakif çalışanlarını ve reayasını ilgilendiren konular, cizye gelirlerinin toplanması, vakif binalarının tamiri için yapılan teftiş veya vakif işlemleri için alınan hüccetler gibi bir çok nedenle sicillere girerler. Mesela Nejat Göyünç'ün aktardığı bir hükümde İznik'te Orhan Gazi İmareti kilerleri boş olup misafirler hasırı olmadığından yerlerde yatırıldığından şikayet olunarak durumun teftişi istenmekte ve bunun için aynı şehirde Süleyman Paşa Medresesi müderrisi görevlendirilmekteydi.⁴⁴

³⁷ Kurt, "Ramazanoğulları'nın Vakıfları".

³⁸ Müderrisoğlu, "Edirne II. Bayezid Külliyesi".

³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karamanoğlu İbrahim Bey Vakfiyesi*, 1937, ss. 43-54; Ömer Lütfi Barkan, "Türk-Islam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller; Malikane-Divani Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi; Toplu Eserler I* içinde, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, s. 183.

⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti", *Türkiye'de Toprak Meselesi; Toplu Eserler I* içinde, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, ss. 256-258.

⁴¹ Barkan, "Malikane-Divani Sistemi", ss. 190, 197.

⁴² Barkan, "Malikane-Divani Sistemi", ss. 194-95; idem, "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti", *Türkiye'de Toprak Meselesi; Toplu Eserler I* içinde, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, s. 260.

⁴³ *Şer'iyye sicilleri* kullanılarak vakıfların incelendiği bazı çalışmalar için bkz., Suraiya Faroqi, "Vakif Administration in Sixteenth Century Konya, The Zaviye of Sadreddin-i Konevi", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVII/2, 1974, 145-172; Oded Peri, "The Waqf as an Instrument to Increase and Consolidate Political Power: the Case of Khassaki Sultan Waqf in late Eighteenth-Century Ottoman Jerusalem", *Asian and African Studies*, 18, 1983, 47-62; Daniel Crecelius, Daniel Crecelius, "The Incidence of Waqf Cases in Three Cairo Courts", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 29, 1986, 176-89; idem, "The Waqf of Muhammad Bey Abu Al-Dhahab in Historical Perspective", *International Journal of Middle East Studies*, 23, 1991, 57-81; Ronald C. Jennings, "The Pious Foundation of İmareti Hatuniye in Trabzon; 1565-1640", *X. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, *Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, cilt IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1569-1579; idem, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640. A Study Based on the Juridical Registers 'Şer'i Mahkeme Sicilleri' of Trabzon", *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Woman, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon* içinde, İstanbul, The Isis Press, 1999, 613-665.

⁴⁴ Nejat Göyünç, "Vakif Tesisinde Devletin Katkısı (16. yüzyıl içinde)", *Osmanlı Araştırmaları*, 11, 1991, s. 125.

Sicil defterleri gerek vakıfların fiili işleyişleri gerekse diğer vakıf kaynaklarını tamamlayıcı ve destekleyici kayıtlar içermesi bakımından çok önemlidir. Örnek olarak, vakıfların gelirlerini *tahrir* defterlerinde ve muhasebe defterlerinde bulabilmekteyiz. Çoğunlukla *iltizâm* yöntemi ile veya kiraya verilerek işletilen bu gelir kaynakları ki vakıfların köyler, değirmenler ve benzeri tarımsal gelir kaynakları ile dükkanlar ve hamamlar benzeri kentsel gelir kaynakları bunlar arasındadır, sicillere kaydedilen *iltizâm* ve kira sözleşmeleri ile mültezime veya kiracılara verilirler. Bu nedenle aynı gelir kaynaklarının kayıtları sicillerde bulunabilir. Böylece vakıfların mülklerinin, arazi ve bahçelerin, evler ve hamamların cari getirilerini görmek mümkündür. Kayıtlar kiralama şartlarının ayrıntılarını içermesi bakımından da önemlidir. Bir örnek olarak Karaman köyünde bir değirmen 20 bin akçaya kiralanıyor ancak kiralayan bundan 8 bin akçasını değirmenin tamiri için harcama hakkını da alıyordu.⁴⁵ İdari ve mali karar ve işlemlerin fiilen nasıl yürütüldüğünü sicillerde görmek olanaklıdır. Bir sicil kaydında, müteveli vakfa ait bir işletmeyi satmak istediğinde, kadının ileri gelenlere ve mahalleden bir çok kimselere bunun vakfa faydası olup olmadığını sorduğunu öğreniyoruz.⁴⁶ Siciller, vakıf gelirlerinin nasıl işletildiği ile ilgili detaylı bilgiler veriyor mesela harap olmuş bir vakıf mülkü olan bir dükkan, yerine fırın yapılmak üzere kiralanıyor.⁴⁷ *Tahrir* defterleri gibi *siciller* de bir vakfın oluşması sürecinde yapılan işlemleri ortaya koyabilmekte. Kahire'deki Muhammed Bey vakfı'nın kuruluşunda yürütülen işlemler *sicil* kayıtları ile ayrıntılı olarak ortaya çıkarılmıştı.⁴⁸

Vakıflar gelirlerini toplayamadıklarında, yürütülen hukuki sürecin kayıtları da *sicillerde* bulunmaktadır. Belirli bir miktar gelir mültezim tarafından ödenemeyecek ise, bu miktar gelirin vakıf alacaklarından düşülmesi de hüccet gerektiren dolayısıyla *sicillere* kayıt olunacak bir işlemdir.⁴⁹ Vakıf çalışanlarının atanmaları ve bu konulardaki anlaşmazlıkların davaları ile çalışanların maaşların ödenmediği konusundaki

şikayetleri benzeri vakıf işleyişi ile ilgili önemli kayıtlarda *sicillerde* yer alır.⁵⁰

Kadılar vakıfları denetliyor ve hesaplarını kontrol ediyorlardı. Bu nedenle pek çok vakfın muhasebe defterleri *sicillerde* kayıtlı bulunabilmektedir. Temel olarak bunlar kaynak türü olarak muhasebe defterleri olmasına rağmen *sicillerde* bulduklarından burada ele alabiliriz. Bu muhasebe defterleri sayesinde örneğin Halep'teki vakıfların mal varlıkları ve gelirleri ortaya koyulabildi.⁵¹ Bu gelir kaynaklarının ayrıştırılması ile toplam gelirler içindeki payları ve vakıf bütçesine katkıları görüldü. Toplam gelirler ve giderlerin miktarı çıkarıldı. Çalışan sayıları tespit edildi. Böylece kent ekonomisinde vakıfların yeri ortaya koyulabildi.⁵² Ayrıca bu vakıfların çoğunun sınırlı bütçeleri ve sık sık açık verdikleri, tedarik ayıramadıkları ve büyük tamirat işlerine giriştiklerinde borçlandıkları görüldü.⁵³ Gerek muhasebeler gerekse *sicil* kayıtları ile gösterildi ki gerek mülklerin fiziksel durumlarına gerekse kentteki genel iktisadi duruma bağlı olarak kira gelirleri arttı ve azaldı. Bu ilişkinin doğrudan belgeler ile çizilmesi önemliydi.⁵⁴ Dahası vakıfların denetimi ile görevli kadınların vakfın ihtiyacı olduğunda, koşullar gerektirdiğinde, vakfın bekası için vakfiyedeki şartları yumuşattığı veya gözardı ettiği gösterildi.⁵⁵ Vakıflar tamiratları finanse etmek

⁴⁵ Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa*, s. 78.

⁴⁶ Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa*, s. 168.

⁴⁷ Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa*, s. 72.

⁴⁸ Crecelius, "The Waqf of Muhammad Bey".

⁴⁹ Bkz., Jennings, "The Pious Foundation of İmaret-i Hatuniye".

⁵⁰ Kayhan Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezid II's Waqf in Amasya (1594-1657)*, Unpublished M.A. Thesis, The Department of History, Bilkent University, Ankara, June 2001, s. 77.

⁵¹ Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*, ss. 306-311.

⁵² Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*; Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa*.

⁵³ Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*.

⁵⁴ Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*; Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa*.

⁵⁵ Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*.

veya borçları ödemek için peşin meblağlara ihtiyaç duydu, bu nedenle uzun süreli kiralamalara gittiler. Bu işlemler *sicil* kayıtları ile zengin bir biçimde ve teferruat ile gösterildi.⁵⁶ Zaman zaman eldeki mülk tamirat yerine başka bir mülk ile değiştirildi (istibdâl) veya karşılığında nakit para alındı ki bu durumda istenirse daha sonra bir mülk alınır ya da para faizle işletilebilirdi.⁵⁷ Nakit vakıflarının nasıl işledikleri, kimlerin borçlandığı gibi konular *siciller* ile araştırılabilir. Böylece nakit vakıflarının Bursa kent ekonomisine önemli miktarda kredi sağladığı görüldü. Aynı zamanda bu vakıfların ne tür sosyal hizmetlere kaynak ayırdıkları ortaya çıkarıldı.⁵⁸

Mühimmeler ve *ahkâm* ve *şikâyet* defterleri de vakıflar konusunda çok sayıda değerli kayıtlar içerirler. Bu yazının sınırları içinde söz konusu defterlerdeki kayıtlara ancak çok genel olarak ve vakıf kaynakları olarak önemlerini gösterecek örnekler biçiminde değinebilirim. Mütevellilerin vakfı zarara uğrattıkları, bu konunun vakıf hesaplarının görülerek teftiş edilmesi emri, mütevelliler zimmetlerindeki vakıf malının alınması, vakıf binaları konusunda merkezden istenen tamirat ve harcama izni ile buna karşılık yazılan kararlar, vakıf gereksinimleri için satın alınan malların temini ve nakliyesine dair kararlar, vakıf gelirlerinin toplanması, gelirleri hizmetlerin görülmesi ve maaşların ödenmesine yetmeyen vakıflara dair hükümler *mühimme* ve *ahkâm* defterlerinde bulunmaktadır. Aynı zamanda, bu defterler vakıfların içinde buldukları iktisadi ve sosyal koşullar ile ilgili bilgiler vermeleri bakımından genel olarak iktisadi ve sosyal tarih için olduğu gibi vakıflar açısından da değerli kaynaklardır.

Ancak buraya kadar değinilen arşiv kaynakları vakıfların fiiliyatta işleyişleri, iktisadi faaliyetleri ve bu faaliyette zaman içinde meydana gelen değişim hakkında yeterli bilgi sağlayamayabilirler. Vakıf muhasebe defterleri Barkan ve Roded tarafından da işaret edildiği gibi vakıfların detaylı iktisadi analizi bakımından daha faydalı arşiv kaynaklarıdır.⁵⁹ Vakfiyeler zaman boyutlu dinamik bir analize imkan ver-

memektedirler.⁶⁰ *Tahrîr* defterleri de vakfın gelişimini izlemek bakımından önemli kaynaklar olmasına karşın, ardışık *tahrîr* defterlerinde bulunabilecek vakfa dair kayıtlar muhasebe defterleri ile tamamlanmadığında, vakfın iktisadi gelişiminin incelenmesinde yeterli sıklık ve güvenilirlikte bilgi içermeyebilirler. Vakıf muhasebe defterleri özellikle vakfiyeler, *tahrîr* defterleri, *siciller* ve *mühimmeler* gibi diğer arşiv kaynakları ile birlikte kullanılmaları durumunda, gerek vakıf sistemi ve kurumsal tarih gerekse iktisadi ve sosyal tarih açısından son derece değerli kaynaklardır.⁶¹

Vakıf Muhasebe Defterleri

Vakıfların gelir ve giderlerinin muhasebesinin yapıldığı bu belgeler, vakıfların iktisadi durum ve faaliyetlerinde zaman içinde meydana gelen değişimleri tespit etmemize ve kurumsal gelişim tarihlerini ortaya çıkarmamıza

⁵⁶ Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*.

⁵⁷ Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*, s. 311.

⁵⁸ Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38, 3, 1995, 314-354. Ayrıca bkz., Ronald C. Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records; The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 16, 1973, 168-216.

⁵⁹ Barkan, "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", s. 244; Roded, "Quantitative Analysis", s. 61. Vakıf muhasebe defterlerinin tarihi belgeler olarak önemini Barkan vurgulamıştı, bkz., Barkan, "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", ss. 243-246; idem, "Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", ss. 237-239; idem, "Süleymaniye Cami ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", *Vakıflar Dergisi*, 9, 1971, ss. 109-112.

⁶⁰ Barkan, "Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", s. 238.

⁶¹ Muhasebe defterlerinin diğer arşiv kaynakları ile birlikte kullanıldığı, vakıfların iktisadi faaliyet ve finansal durumları ile gelişimlerini muhasebe defterleri başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan inceleyerek belirli bir dönem ve coğrafyada iktisadi ve sosyal gelişmeler ile ilişkilendirerek değerlendiren çalışmalar için bkz., Faroqhi, "The Zaviye of Sadreddin-i Konevi"; idem, "Seyyid Gazi Revisited"; idem, "A Great Foundation in Difficulties"; idem, "Agricultural Crisis"; Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf*.

olanak sağlamaktadır.⁶² Vakıflar ki burada bugün arşivlerde muhasebe defterlerini bulabildiğimiz *selâfin* ve *vüzerâ* vakıflarından bahsetmekteyim, senelik gelir-gider hesaplarını veren defterleri düzenleyerek merkeze gönderirlerdi. Bu defterlerden bazı örnekler Barkan tarafından yayınlandı. Barkan, defterlerin yapı ve içerikleri ile ilgili açıklamalar sağladığı gibi defterlerdeki bazı bilgi ve verileri de düzenleyerek karşılaştırmalı analizler yaptı.⁶³ Ancak ilk olarak Faroqhi belirli bir vakfın iktisadi gelişimini ayrıntılı olarak izlemek amacıyla seri vakıf muhasebe defterlerini analiz etti.⁶⁴

Bu defterlerin gelirler kısmı, hesapların ilgili olduğu cari yılda vakfın elinde bulundurduğu gelir kaynaklarının dökümünü ve bu kaynaklardan elde edilen gelirleri vermektedir. Aynı zamanda bu gelirlerin her birinin vakfın toplam gelirleri içindeki oranı ortaya çıkarılabilmektedir. Bu bilgiler vakıfların ne tür gelir kaynaklarını ve ne ölçüde kullandıkları ve bunları nasıl işlettikleri ile ilgili çalışmalarda kullanılabilir. Vakıfların cari yılda gelirlerden fiili tahsilat miktarlarını ve alacak kalan miktarları da bu defterlerde görebilmekteyiz ki söz konusu kayıtlar vakıflarda tahsilat güçlükleri ve bunun mali etkileri konusunda bizi bilgilendirir. Muhasebe defterleri vakfın cari gider kalemlerini de kaydetmektedir. Giderler kısmındaki kayıtlardan vakfın gider kalemlerinin büyüklüğü ve birbirine oranı gibi bilgiler elde edilebilmektedir.

Onların iktisadi ve sosyal alanlarda ağırlık ve etkinliklerine bakarak, vakıf kurumlarının içinde buldukları iktisadi ve sosyal şartları yansıtacakları düşünülebilir. İktisadi ve sosyal açıdan etkin bu kurumlar ile iktisadi ve sosyal şartlar arasında bir karşılıklı ilişki ve etkileşim ileri sürmek ve vakıfların iktisadi ve mali gelişimlerini bu bakımdan bir gösterge olarak kabul etmek makul gözükmektedir.⁶⁵ Örneğin tarımsal ekonomide ortaya çıkan krizler, fiyat hareketleri veya sosyal çalkantılar, isyanlar ve göçler genel iktisadi ve sosyal koşulları etkiledikleri gibi bölgelerinin büyük ve etkin kurumları olan vakıfları da etkileyecektir. Bu nedenle, vakıfların iktisadi ve kurum-

sal gelişimleri belirli bir dönemdeki iktisadi konjonktür ve sosyal şartlar ile birlikte değerlendirildiğinde iktisadi ve sosyal tarih açısından dikkate değer neticeler çıkarılmasına yardımcı olabilir.⁶⁶ Gelir ve giderlerin detaylı analizi, çeşitli gelir ve gider kalemlerinin tespiti; bunların büyüklük ve içeriklerinin izlenmesi ile vakfın iktisadi ve kurumsal gelişimi ile ilgili tarihsel veriler elde edilebilir. Vakıf gelir ve giderlerinde zaman içinde ortaya çıkan dalgalanmalar, belirli bir vakfın büyüme ya da küçülmesi ile ilgili temel bir gösterge olarak alınabilir. Özellikle gelirleri bakımından tamamen ya da neredeyse tamamen tarımsal kaynaklara dayanan vakıflarda, belirli bir dönemde ve belirli bir coğrafyadan gelirlerini temin eden bir vakfın muhasebe defterleri üzerinden, gelir ve giderlerdeki değişime dayanan finansal analiz, yerel tarımsal ekonomi ve koşullar konusunda çıkarımlar yapılmasına imkan verebilir. Aynı biçimde kentsel kökenli gelirlere sahip vakıfların

⁶² Bu çalışmalar için bkz. Dipnot 61. Ayrıca bkz., Stéphane Yerasimos, "Le Waqf du Defterdar Ebu'l Fazl Efendi et ses Bénéficiaires", *Turcica*, tome 33, 2001, 7-33.

⁶³ Barkan'ın dipnot 59'daki sayılan çalışmalarına ek olarak bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, 297-341; idem, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, 342-379.

⁶⁴ Bkz. Dipnot 61.

⁶⁵ Daha önce değinilen Faroqhi ve Orbay'ın çalışmalarının yanı sıra Gerber ve Marcus'un çalışmaları muhasebe defterlerinden de yararlanarak vakıfları kent ekonomisine yerleştiren çalışmalardır, bkz., Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa*; Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*, ss. 305-311.

⁶⁶ Vakıfların iktisadi faaliyet ve mali durumlarını inceleyerek belirli bir bölge ve dönemde iktisadi ve sosyal koşullar ile ilişkilendiren çalışmalar için bkz., Faroqhi, "The Zaviye of Sadreddin-i Konevi"; idem, "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth-Century Documents", *Turcica*, 1981, 90-121; idem, "A Great Foundation in Difficulties: or some evidence on economic contraction in the Ottoman Empire of the mid-seventeenth century", *Revue D'Histoire Magrebine*, 47-48, 1987, 109-121; idem, "Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: The Wordly Affairs of the Mevlevi Dervishes (1595-1652)", *Turcica*, XX, 1988, 43-69; Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf*.

muhasabe defterlerindeki kayıtlar da kentsel ekonominin gelişimi hakkında bilgi sağlayabilirler. Muhasebe defterleri gerek diğer vakıf defterleri gerekse *sicil*, *mühimme* ve *tahrîr* kayıtları ile desteklendiğinde, belirli vakıfların işleyişlerini ayrıntılı bir biçimde ortaya koymak olanaklıdır. Sonuç olarak, vakıfların gelişimini izlediğimiz vakıf muhasabe defterleri vakıf sistemi için olduğu gibi iktisadi ve yerel tarih çalışmalarında da kullanılabilir değerli kaynaklardır.

Ancak muhasabe kayıtları vakıfların iktisadi aktivitelerinin ötesinde de ayrıntılı ve zengin bilgiler içeriyorlar. Örneğin, *'imâret* mutfağı harcamaları ile ilgili kayıtlar bize mutfakta tüketilen yiyecekler ve yemek alışkanlıkları konusunda bilgi vermekteler.⁶⁷ Muhasebe defterlerindeki mal satınalmaları ile ilgili kayıtlar piyasa fiyatlarını yansıttıklarından fiyat serileri oluşturmamıza da olanak veriyor.⁶⁸ Yine muhasabe defterleri, vakıflardan merkezi hazinelere ve merkezi hazinelere vakıflara ödünç veya karşılıksız para aktarımlarının kayıtlarını içermektedir ve bu nedenle merkezi hazinelerin vakıflar tarafından ne ölçüde desteklendiği konusunda bizi bilgilendirmektedir.

Müfredât Defterleri

Yukarıda değinilen arşiv kaynaklarının dışında, zengin bilgiler içeren ancak görece daha az bilinen vakıf defterleri de vardır. Bunları genel olarak vakıf *müfredât defterleri* olarak adlandırabiliriz. Bu ad altında vakıflarda tutulan pek çok defter çeşidi bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi *muhâsebe-i anbâr* ve *kilâr* adı altında tutulan hesapların defterleridir. Bu hesaplar kilere giren, satın alınan, tüketilen veya kilerden satılan ve yıl sonunda kilerde kalan miktarları ve bazı defterlerdeki kayıtlar ise yiyecek maddelerinin nerelerde tüketildiğinin ayrıntılarını vermektedir. Söz konusu defterler ana muhasabe defterinin sonuna eklenmektedir. Bunun yanı sıra kiler hesaplarından farklı olduğunu düşündüğüm ve "muhâsebe-i gallât" olarak adlandırılan ve yine

ana muhasabe defteri sonuna eklenen hesaplar bulunmaktadır. Öyle gözüküyor ki bu son defterlerde vakıfların sadece aynî gelirlerini oluşturan malların kaydı bulunmakta ve bu kayıtlar muhasabe defterlerindeki aynî gelir ve gider kayıtlarını da tamamlamaktadır.

Vakıflar gelirlerini ve aynı zamanda alacaklarını muhasabe defterlerinde kaydettikleri gibi tahsil olunamayan gelirlerini ayrı defterlerde de izlemişlerdir. Örneğin "bakâyâ-i mukâta'ât" adı altında bulduğumuz defterler böyle defterlerdir.⁶⁹ Bu defterler vakıflarda gelir tahsilatı meseleleri konusunda muhasabe defterlerini destekleyici ve ayrıntılı kayıtları içerirler. Bu nedenle vakıfların mali durumlarını incelemek açısından değerli kaynaklardır. Bu konuda bir örnek vermek gerekirse, muhasabe defterleri tahsil olunamayan mukâta'a gelirlerini defter sonunda kaydederler. Bir sonraki dönemin muhasabe defterinde bu gelirlerden tahsil olunan miktarı defterin gelirler kısmında "minhâ tahsîl şode" başlığı altında bulabiliriz. Ancak tahsilatın kimler eliyle olduğu, kaç taksitte gerçekleştiği, hatta bazan tahsilat tarihleri ile ilgili detaylar muhasabe defterlerinde değil "bakâyâ-i mukâta'ât" defterlerinde kayıtlı bulunmaktadır.

⁶⁷ Suraiya Faroqhi, "Food for Feasts: Cooking Recipes in Sixteenth and Seventeenth-Century Anatolian Hostels (Imaret)", *İnalçık Hoca'ya Armağan* içinde, İstanbul, Eren Yayıncılık, basılacak.

⁶⁸ Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 1975, 6, 3-28; Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Aralık 2000; idem, "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 33, 2001, 69-89; idem, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 36, 2004, 451-68.

⁶⁹ "mukâta'ât" ve "bakâyâ-i mukâta'ât" defterlerini bir tebliğde ele almıştım. "Müfredât Registers of Defter-i Mukâta'ât and Defter-i Bakâyâ-i Mukâta'ât as Sources of the Waqfs' Financial Analysis", XVI. Comite International d'Etudes pre-Ottomanes et Ottomanes, Warsaw, 13-19 June 2004. Bu defterler üzerine daha ayrıntılı bir çalışmamın yakın zamanda yayınlanacağını umuyorum.

Bazı büyük vakıflarda tutulan bir diğer müfredât defteri ise *meremmât* defterleridir. Bu defterlerin tutulması ile sorumlu bir *kâtib-i meremmât* istihdam edildiği de görülebilir. Aslında düzenli ve olağan tamirat masrafları büyük meblağlara ulaşmayan çoğu vakfın ayrı bir *meremmât* defteri düzenlemediği görülüyor. Bu gibi vakıflarda ancak büyük bir tamirat işi yürütüleceği zaman böyle ayrı bir *meremmât* defteri tutulmuştur, olağan tamirat giderleri ise *rûznâmçe* defterlerinde takip edilmiş ve daha sonra kayıtlar özetlenerek ana muhasebe defterine geçirilmiştir. *Meremmât* defterleri hangi tamirat işlerinin ve nasıl görüldüğü, vakıf bütçelerinde tamirat masrafı yükü gibi meselelere dair olmakla birlikte, böyle ayrı bir defterin tutulması vakıfla ilgili büyük ölçekli tamirat işleri üstlenimini ve bütçe harcaması gerektiren önemli ve olağandışı bir gelişmeyi de belgeleyebilir.⁷² Yine vakıflarda tutulduğunu düşündüğüm diğer bazı defterler ise "defter-i aş", "ta'âmhorân" ve "fodûlahorân" defterleri adı altında tutulan defterlerdir.⁷³ Bu defterler 'imâret mutfagından dağıtılan yemekler ve ekmekler ile bunlardan yararlananların kayıtlarını içerirler. Bu kayıtlar sayesinde önemli bir hayır işi yerine getiren 'imâret mutfaklarının kapasitesini ve mutfaktan faydalananların sayı ve sosyal durumlarını görme imkanı olmaktadır.

Son olarak vakıflardan merkeze ve merkezden vakıflara gelir aktarımları ve ödünç vermelerin kaydedildiği ve merkez ofislerinde örneğin *Dârü's-sa'âde Ağalığı*'nda tutulan defterlere değinmek istiyorum. Bu defterler sadece vakıf sistemi açısından değil, vakıflar ile merkezi hazineler arasındaki karşılıklı gelir aktarımları meseleleri ve sefer bütçelerinin oluşturulması, vakıfların bu bütçeye katkısı gibi araştırma konuları için de değerli bilgiler içermektedir.⁷⁴ Bu defterlerden bazıları vakıflardan toplanan 'avâ'id ve zevâ'id akçalarının senelik toplam miktarları ile bunların nerelere harcandığı konusunda da bilgi vermektedir.

Vakıfların elbette burada değinilenler dışında da kaynakları vardır ki seyahatnameler,

vakıf kitabeleri, *hudûdnâmeler*, *tevzî'nâmeler* ile fetva ve fermanlar bunlar arasında sayılabilir. Vakıfların arşiv kaynakları ile ilgili bu kısa yazıda, vakıf çalışmalarında çoğunlukla kullanılan ve temel kaynaklar olan *vakfiyyeler*, *tahrîrler*, *mühimmeler* ve *şer'iyye sicillerinin* yanı sıra muhasebe ve *müfredât* defterlerinin vakıf sisteminin ve bireysel vakıfların arşiv kaynakları olarak önemini yeniden vurgulamak istiyorum.⁷⁵ Muhasebe ve *müfredât* defterlerini kullanarak yürütülen çalışmalar gerek vakıf sistemi ve gerekse yerel iktisadi ve sosyal tarih açısından değerli ve yeni bilgileri tarih yazımına kazandırabilecektir.

⁷² Bu konuda II. Bâyezîd'in Amasya vakfı defterlerine dayanarak depremin vakıf üzerinde etkisini ele aldığım ve *meremmât* defterinden de yararlandığım bir çalışmamın yakında yayınlanacağını umuyorum. *Meremmât* defteri olmasalar da vakıflarla ilgili olmaları bakımından vakıf defterleri arasına alınabilecek olan inşa hesaplarını içeren defterler yayınlandı veya çalışıldı, bkz., Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmaret İncelemesi (1550-1557)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972; P. Hochnut, "Zur Finanzierung des Baues einer Sultanmoschee", *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, in memoriam Vanco Boskov* içinde, ed. Hans Georg Majer, Wiesbaden, Harrassowitz, 1986; Gülrü Necipoğlu-Kafadar, "The Account Book of a Fifteenth-Century Ottoman Royal Kiosk", *Journal of Turkish Studies*, vol. 11, 1987, 31-37.

⁷³ Bir "defter-i aş" Barkan tarafından yayınlanmıştı bkz., Barkan, "Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları". Süleymaniye cami ve imaretine ait bir "ta'âmhorân" defterini ele aldığım tebliğim konferans metni olarak yayınlanacak, "Feeding People, Feeding Power", İstanbul, 8-10 Ekim 2004. "fodûlahorân" defterlerini ele aldığım bir diğer çalışmamın yakın zamanda yayınlanabileceğini umuyorum.

⁷⁴ Bu konuda ki defterlere ve bu defterlerin önemlerine değinen bir çalışmamın yakında yayınlanacağını umuyorum.

⁷⁵ Muhasebe defterleri ile birlikte diğer arşiv kaynaklarını birarada değerlendirerek vakıfların ele alındığı çalışmalar için bkz. Faroqhi, "The Zaviye of Sadreddin-i Konevi"; idem, "Seyyid Gazi Revisited"; idem, "A Great Foundation in Difficulties"; idem, "Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing"; Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf*; Singer, *Constructing Ottoman Beneficence*.